

Puşkinin yaradıcılığında Qafqazın türk mühiti və türk sözləri

Minaxanım Nuriyeva
Filologiya elmləri doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail: proftomris@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Qafqaz müharibəsinin başladığı illərdə bu ölkələrə ilk səfərləri zamanı A.S.Puşkinin ürəyində yaranan ziddiyyətli fikirlərdən, Qafqazı özünə tabe etmək üçün işğalçı general Yermolova göstərdiyi ehtiramdan, rusların Qafqaz xalqlarına verəcəyi mədəniyyət və azadlığa inamından bəhs edilir. Lakin 1829-cu il Rusiya–Türkiyə müharibəsi zamanı şairin Qafqazda gördüyü müstəmləkəçiliyin ağır nəticələrindən danışılır. Şair Qafqaz xalqlarının həyatına, tarixinə, mədəniyyətinə böyük həssaslıqla yanaşmış və Qafqaz onun bitib-tükənməyən mövzusunə çevrilmişdir. Puşkin Qafqaz diyarının əzəmətli obrazını rus ədəbiyyatına bir hadisə və kəşf kimi çatdırmışdı. Bununla yanaşı, rus ədəbi dilində möhkəm mövqeyə malik Qafqazı ilham mənbəyi kimi hesab edən Puşkinin dilindən şairin yaradıcılığında türk sözləri yer alır: çinar, tanqa, çixır, papax, kunak, çurek və s. onlarla belə sözləri ən çox ilk dəfə Puşkinin vasitəsilə rus oxucuları eşitmişdir.

Böyük rus şairi Aleksandr Sergeyeviç Puşkinin (1799-1837) istər həyatı, istər fəaliyyəti Qafqaz ölkələri ilə sıx bağlı olmuşdur. Şair Qafqaz xalqlarının həyatına, tarixinə, mədəniyyətinə böyük həssaslıqla yanaşmış, Qafqaz onun bitib-tükənməyən mövzusunə çevrilmişdir. Puşkin Qafqaz diyarının əzəmətli obrazını rus ədəbiyyatına bir hadisə və kəşf kimi təqdim etmişdir.

Açar sözlər: Qafqaz, Puşkin, türk sözləri, rus ədəbiyyatı, müharibə, çərkəz

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 19.09.2023; qəbul edilib – 29.09.2023

The Turkic environment of the Caucasus and Turkish words in Pushkin's work

Minakhanım Nuriyeva
Doctor of Philological Sciences
Azerbaijan State Pedagogical University
E-mail: proftomris@gmail.com

Summary. The article talks about the contradictory thoughts that arose in the poet Pushkin's heart during visits to the Caucasian countries, that is, the respect that he showed to the invader general Ermolov, who burned entire villages on his first visit in order to subjugate this free land. However, the severe consequences of colonization, which the poet saw in the Caucasus during the Russian–Turkish War of 1829, overturned his thoughts about the valor and victory of the Russian army, which he had already praised. Along with this, Turkic words appear in the poet's work in the language of Pushkin, who understood the Caucasus as a source of inspiration, and have a strong position in the Russian literary language: plane tree, tanga, chikhir, papakh, kunak, churek, etc. Russian readers most often heard dozens of such words for the first time through Pushkin.

The Great Russian poet Alexander Sergeyevich Pushkin (1799-1837) with his life and activity were closely associated with the Caucasian countries. The poet approached the life, history and art of the

Caucasian people with great sensitivity; the Caucasus became his inexhaustible subject. Pushkin presented the mighty image of the Caucasus region to Russian literature as an event and exploration.

Keywords: Caucasus, Pushkin, Turkish words, Russian literature, war, Circassian

Article history: received – 19.09.2023; accepted – 29.09.2023

Giriş / Introduction

Şərq xalqlarının mədəniyyəti çox-çox qədimlərdən bəri rusların diqqətini cəlb edirdi; bu maraq da, təbii olaraq, rus yazıçılarının Şərq mövzularına müraciətlərində parlaq əksini tapmışdır. Burada, ilk növbədə V.A.Jukovski, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, L.N.Tolstoyun əsərlərini xatırlamaq lazım gəlir. Məhz onların qələminin nuru ilə bu gün də ucsuz-bucaqsız Rusiyanın hər bir guşəsində Qafqazın ətirli koloritinin xoş rayihəsi duyulmaqdadır. Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz şairlərin “kiçik” müasiri ədəbiyyatşünas V.Q.Belinski bu barədə: “Qafqaz elə bil bizə estetik istedadların beşiyi, rus şairlərinin şeir ilahələrinin – ilhamvericisi, onların poetik vətənləri olmaq üçün yaranmışdı”, – (Белинский, стр. 7) deyə yazırdı. Bu, həqiqətən də belədir; rus yazıçılarının böyük bir dəstəsinin həyat yolu vaxtilə “Rusiyanın Şərqi” adlanan Qafqazdan keçməklə, XIX əsr Qafqazı rus şair və nəsihlərinin bütöv bir cəbhəsini yenidən yetişdirdi. Qafqazla tanışlıq nəticəsində bu mənada da o zamanlı Rusiyanın qarşısında artıq anlaşılmalı və dərk olunması vacib olan qədim və mədəni bir dünya – bəşər sivilizasiyanın xüsusi bir qatı açılırdı.

Əsas hissə / Main Part

Böyük rus şairi Aleksandr Sergeyeviç Puşkinin (1799-1837) istər həyatı, istər fəaliyyəti Qafqaz ölkələri ilə sıx bağlı olmuşdur. Şair Qafqaz xalqlarının həyatına, tarixinə, mədəniyyətinə böyük həssaslıqla yanaşmış; Qafqaz onun bitib-tükənməyən mövzusunə çevrilmişdir. Puşkin Qafqaz diyarının əzəmətli obrazını rus ədəbiyyatına bir hadisə və kəşf kimi təqdim etmişdir. Çox ehtimal ki, şairin Qafqaz diyarından əxz etdiyi çinar, tanqa, bairan (bayram), kumıs, kibitka, çadra, amanat, duxan, çurek, çixir, abaz (abbasi), katır, burduk, papax, burka, kunak, şaşka, naqayka, al, saklya, uzden (başçı), arkan, bulat və s. kimi yerli türk sözlərini rus oxucuları ilk dəfə Puşkin vasitəsilə eşitdilər. Haqlı olaraq da Qafqaz ölkələrinin bütün koloriti ilə verilməsində bu sözlər digər sənətkarlıq vasitələri ilə bir dəyərləndirilir.

Yazımıza “Böyük rus şairi Aleksandr Sergeyeviç Puşkinin həyatı və ədəbi fəaliyyəti Qafqazla sıx bağlı olmuşdur” – sözlərilə başlamışdıq. Sözü qüvvət, yenə onu da deyə bilirik ki, müəyyən mənada Puşkini bu “dəstənin” öncüllərindən saymaq olar. Rus poeziyasında ilk dəfə Qafqaz mövzusunə “kəşf edən” məhz Puşkin olmuşdur. Qafqaz Puşkini çoxdan, onun yeniyetməlik illərindən cəlb edir, hələ bərkiməmiş kövrək qəlbini bir ahənürba kimi özünə çəkirdi; oxucularımızın marağına o da səbəb ola bilər ki, heç də qafqazlılardan da az temperamentli olmayan bu “dəli-dolu” şair hələ 1819-cu ildə dostu Aleksandr Turgenevlə bu diyara getməyə cəhd göstərmişdi. Turgenevin hər ikisinin ürək dostu olan Pyotr Vyazemskiyə yazdığı məktub da bunu təsdiq edir (1987, стр. 7). Təbii ki, bu məsələ, yəni Puşkinin ədəbi fəaliyyətində Qafqaz mövzusu Puşkinşünas tədqiqatçıların diqqətini hələ çox-çox əvvəllərdən cəlb etmişdi. Bu mövzu ətrafında L.P.Semenev, İ.K.Yenikolopov, K.V.Ayvazyan, K.Q.Çerni və başqalarının araşdırmaları ilə bir sırada azərbaycanlı tədqiqatçılardan Mikayıl Rəfili, Şıxəli Qurbanov, Aqil Hacıyevin tədqiqatlarını qeyd etmək məqsədmüvafiqdir. Lakin aradan ötən illər bu məsələnin təzədən ortaya gətirilməsini, bu günün tələbləri əsasında yeni demokratik şəraitin verdiyi imkanlara görə tədqiqatçıların vacib edir. Qafqaz səfərləri Puşkinin ədəbi fəaliyyətində geniş üfüqlər açdı; şair bu əsrarəngiz və qədim diyarın özü kimi maraqlı və cazibədar mövzularını kitablar əsasında və ya başqalarından eşitdiyi hekayətlər üzrə deyil, bu yerlərə səyahəti zamanı öz şəxsi təəssüratları nə-

ticəsində qazanmışdı. Sonralar ədəbiyyatşünas V.Q.Belinski bu münasibətlə yazırdı: Puşkinin “yüngül əli ilə” Qafqaz ruslardan ötrü təkəcə geniş və hüdudsuz təxəyyül məskəni deyil, həm də coşqun həyat qaynayan azad xəyallar ölkəsi, tükənməz poeziyadan ötrü arzularla bəslənən bir yer oldu. Qafqaz rus poeziyasının beşiyidir; Puşkinin ilham pərisi Rusiyanın bu yerlərlə olan bağlantısını təkəcə sözdə deyil, əməldə də müqəddəsləşdirdi (Белинский, стр. 113).

Puşkinin Qafqazla ilk tanışlığı 1820-ci ildə baş verdi. Bu dövr Qafqaz müharibəsinin nə son illəri, nə də başlanğıc illəri idi. Bu, Qafqaz uğrunda müharibənin bütün gücü ilə qızışdığı dövr, general Yermolovun Qafqazda hakimiyyət illəri idi. Qeyd edək ki, bu illərdə, yəni 20-ci il ərəfəsində Rusiyada siyasi şərait kəskinləşmiş, hərbi nazir Arakçeyevin mövqeyi daha da sərtləşmiş, imperiya daxilində əsl irtica başlamışdı. Ölkədə cərəyan edən azadlıq uğrunda çıxışlar, təhkimçilik hüququ əleyhinə yüksələn həyəcanlar, hökumətin əl atdığı məkrli tədbirlər gənc Puşkinin ədəbi fəaliyyətində dönüş yaratdı. Bu onun siyasi şeirlərini meydana gətirdi: Şair “Azadlıq”, “Kənd”, “Ura! Rusiyada köçəri despot hökm sürür...” kimi və bu ruhdakı digər əsərlərində təhkimçi Rusiyanın eyiblərini ifşa edirdi. Bundan ötrü şairi Sibir sürgünü gözləyirdi, lakin saray dairələrinə yaxın nüfuzlu dostlarının xahişi ilə Sibir sürgünü Cənuba “xidməti ezamiyyət”lə əvəz olundu. Yekaterinoslava [keçmiş Koydak; indiki Dnepropetrovsk] göndərilən şair çox keçmir ki, burada xəstələnir və Qafqazın müalicəvi sularında dincəlməyə gedən 1812-ci il Rusiya Vətən müharibəsi qəhrəmanı general Rayevskinin ailəsi ilə Qafqaza yola düşür. İki ay Rayevskilər ailəsi ilə Qafqazda Mineral sulara (əski adı Sultankənd) qalan şairin poetik təfəkkürü bu diyardan aldığı təəssüratlarla güclənib bərkiyir. Az sonra, 1821-ci ildə yazdığı “Ruslan və Lyudmila”nın epiloqunda bu ecazkar diyarla görüşün həyəcanları ifadə olunur: İndi Neva sahillərindən uzaqda Qafqazın məğrur zirvələrini öz önümdə görürəm... Qardaşı Levə vəcdlə yazırdı: “Əziz dost, heyfsilənirəm ki, sən mənimlə Qafqaz dağlarının möhtəşəm silsiləsini; onların uzaqdan parlaq şəfəqlər altında hərəkətsiz görünən sehrkar rənglərə çalan xarüqə buludlar qapamış buzlu zirvələrini görmədin; heyfsilənirəm ki, mənimlə beş zirvəli Beştau, Maşuk, Dəmir dağ, Daş və İlan dağlarının dik təpəsinə qalxmadın...” (Пушкин, стр. 225) İndiyədək aldığı paytaxt həyatından çox fərqli, burada qarşılaşdığı qeyri-adi görüşlər, təəssüratlar, həyəcan oyadan yad, uzaq, amma təbii coğrafi özəlliklər, köçəri həyat yaşamının romantikası, xidməti səfərlər, dərin təəssüratlı gəzintilər; görünməmiş-əşidilməmiş ekzotik profillər – yerli xalqlar, onların dili, danışığı, geyimi, adət-ənənəsi... Bunlar Qafqazın öz möhtəşəm görüntüsütək şairi cəzb edib məşğul etməkdə idi. Odur ki, Puşkinin “Oxuma gözəl, mənə Gürcüstanın qəmli nəğmələrini” şeirinə bəstəkar Mixail Qlinka mahnı bəstələyərkən, əsərin uğurlu təqdimatı naminə təbiiliyə gedərək, Qafqaz xalqlarının elə öz musiqisindən bəhrələnmişdi. Hələ şairin bu mövzuda ilk əsəri olan “Qafqaz əsiri”ndə də gənc çərkəz qızının əsirə oxuduğu şərqlər dağlıların ənənəvi mahnılarından götürülmüşdü.

Digər xalqların həyatına, məişətinə, başlıcası tarixinə birbaşa nüfuz etmə Puşkinin bir sənətkar kimi özünəməxsus keyfiyyətlərindən sayılmaqdadır. Bu diyara həsr etdiyi, hətta ilk əsərində – “Qafqaz əsiri”ndə belə, yerli tarixə ayıq-sayıq münasibət nümayiş etdirir: əsərin epiloqunda qafqazlıların üsyankar əzmini ifadə edən faktdan – general Lazarevin burada öldürülməsindən bəhs edir. General artıq işğal altında olan Gürcüstandan (Şərqi Gürcüstan 1801-ci ildən Rus imperiyası idarəsinə girmişdi) Gürcü çarı Georginin dul xanımını zorla sürgünə göndərmək istərkən bu cəsur qadın tərəfindən xəncərlə öldürülür. Özünün Qafqaza gəlişindən düz 17 il əvvəl baş verən bu hekayəti eşidərək qafqazlıların azadlıq eşqi, tükənməz qürur və vüqar hissinin gücünü duyan gənc şair heyrətə düşməyə bilməzdi. İnsaf naminə deyək ki, bunu ilk duyanlardan biri olan Belinski bu ilk əsər (“Qafqaz əsiri”) haqqında yazırdı ki, Qafqazın əzəmətli obrazı, onun hərbiyun əhalisini rus ədəbiyyatına ilk dəfə Puşkin gətirdi. İndiyədək Rusiyanın silah vasitəsilə tanış olduğu Qafqazla artıq rus ictimaiyyəti Puşkinin poeması ilə tanış oldu. Başlanğıcın ilki olan bu işdə Puşkin novator oldu – Qafqazın Kolumbu kimi rus yazıçıları və oxucularından ötrü yeni dünya kəşf etdi. Bu ilk cənub poeması rus ədəbiyyatında bütün bir epoxanı təmsil etdi. “Qafqaz əsiri” hamını yeni mövzu, yeni janr, obraz, üslub, dil xüsusiyyətləri; özünün sehrli azad dünyası, gücü, gözəlliyi ilə heyrətə gətirib əsir etdi” bu təzə mövzular ondan ötrü nabeləddiyin, uzaqlığın ifadəsi olmayıb təzə, təmiz ruh verdiyinə görə qəbul olunmalıdır.

Sanki şair gözəl bildiyi, daha yaxşı tanıdığı bir tanış aləmin real mənzərəsini yaratmağa girişir... Puşkindən az sonra Mixail Lermontov [1828] da, daha illər keçmiş Lev Tolstoy [1872] da eyni mövzuya eyniadlı əsər həsr etdilər. Bu fakt Puşkinin böyüklüyünü göstərməklə bərabər, mövzunun – Qafqazın özünün güclü təsir qüvvəsindən doğmuşdu...

Doqquz il keçir, şair yenə Qafqazdadır; bu gəliş onun bu ecazkar diyarla daha geniş və dərinlən tanışlığı demək idi; budur, Ərzurumdan dönərkən 1 avqustda o, artıq Tiflisdədir, bir neçə gün burada qonaq qalıb, yalnız avqustun 6-da onu tərk edəcəkdir. Həmin günlərdə “Tifliski vedomosti”də qəzetin redaktoru Şərq mövzularının aludəçisi olaraq tanıdığımız Pavel Senkovski yazırdı: “Sənətsevərlər indi Puşkindən gözəl töhfələr gözləməkdədir. Şübhəsiz, Puşkin dühası Qafqaz ölkələri haqqında xatirələrdən coşaraq ədəbiyyatımızı bəzəyəcəkdir” (Гаджиев, стр. 18). Bu, həqiqətən belə oldu; Ərzuruma, Qarsa qədər çəkən ikinci səfəri nəticəsində şairin Qafqaz təəssüratları daha da zənginləşmiş, bərkimiş oldu. Artıq rus oxucusunu əsir edən “Qafqaz əsiri” çoxdan yazılmış; ikinci gəlişindən sonra isə “Qafqaz”, “Kalmık qızına”, “Kazbekdə bir monastır”, “Hafizdən”, “Uçqun”, “Dağların arası ilə Terek axıb gedir”, “Xeyir-dualı günümüz, saatımız”, “Oxuma gözəl...”, “Müdhiş və darıxdırıcı”, “Heybətli qayaların yarganı”, “Dəlibaş”, “Gürcüstan təpələrinə qaranlıqlar çökmüş”, “Ərzuruma səyahət”hamısı yüksək poetik səviyyədə, daha böyük cəsarətlə tərənnüm olunaraq oxucuya çatdırılmışdır. Qafqaz mövzulu bu əsərlər siyahısına şairin güclü təəssüratlarının əks olunduğu çoxlu sayda məktublarını da əlavə etmək lazımdır. Belə olan halda ədibin bir çox digər əsərlərində bu diyarın gözə çarpacaq dərəcədə hiss olunan poetik vəsfi faktlarını nəzərə alsaq, o zaman bu təsir dairəsinin tam miqyası barədə düzgün nəticələr əldə etmiş olarıq. Şair sonralar yazdığı “Yevgeni Onegin” poemasında [1830] da Qafqaza üz tutub, xatirələrə dalır.

Şübhəsiz, bu təcrübənin qazanılmasında şairin Ərzuruma səfəri zamanı geniş panoramda onu əhatəyə alan yol təəssüratlarının rolu böyük olmuşdu. İlk baxışdan Qafqaz mövzusunda çox uzaq görünən “Tazit” poeması və “Daha da uzağa getdik”, “Mən özümə abidə qoydum”, “Quran”a nəzirə” şeirlərində təkrar bu sehrli diyara dönüb qayıdır. Beləliklə, Qafqaz onun qısa ömrünə sığışmayan böyük yaradıcılığının bitib-tükənməyən mövzusunda çevrildi. Diqqətə çatdırmalıyıq ki, Qafqaza ilk gəlişində onu vəcdə gətirən və coşqun ilhamına bir vasitə olan bu ölkə onun üçün düşüncə mənbəyi, fikirlərini bir ahənrüba tək özünə çəkən bir müşahidə və araşdırma obyektidir. İkinci səfərində isə onu Qafqazda gedən müharibə, general Paskeviçin komandanlığı altında rus ordusunun bu hüdudları da keçərək, Türkiyə ərazisinə daxil olması hadisələri qarşılayır. Şairin Qafqaz təəssüratlarına bir təbii nisgil də əlavə olunmaqla, həmin hissələrin daha təsirli olmasına yol açmışdır. İlk səfərində gördükləri ilə indikilər arasında, əsaslı fərqlər, hətta gözəçarpan komfort əlamətləri belə, onda əvvəlki Qafqazın təbii, bakir və bununla əbədi gözəlliklərinə qarşı bir həsrət oyadır. Bu mənada şairin bu diyar haqqında yazdığı şeirlər içərisində başlıca yer tutan məşhur “Qafqaz” əsərində o, təkcə bu ölkənin gözəlliklərini, onu əsir edən füsunkar təbiət mənzərələrini vəsf etməklə qalmır. Bunlarla onun əsrarəngiz təbiətini, sehrkar relyef biçimlərini, dağ landşaftının möcüzəvi bədii, lakin çox dəqiq tərənnümünü verir. Qafqaza – bu sehrkar diyara aid hər şey bir seyrçinin gözü önündə açıla biləcəyi miqyasda mövcuddur:

*Qafqaz altımdadır, ən müdhiş olan zirvədə mən,
Tutmuşam tək uçurum, qarlı dağ üstündə qərar.
Qaraquş uçmağa qalxarsa uzaq bir tərədən
Nə qədər yüksək uçarsa, yenə dövrəmdə uçar...*

Şairin Hərbi Gürcüstan yolunda canlı müşahidələri əsasında yazdığı bu şeirdə oxucu sanki Qafqaz dağlarının əbədən qarlı zirvələri, sakit-sakit köç edən lacivərd buludları, göyün mavi ənginliklərində qanad çalan qartalları, dağların döşünə qısılmış kəndləri, uçurumların üstündə otlayan qoyun-quzuları görür, altda dərinlikdə isə çağlayan dəhşətli Terekin, “ov ehtirası ilə çırpınan aslantək” qorxunc nərələrini, güzgütək bərq vuran şəffaf Araqvanı duyub dinləyir; qartal uçuşundan bütöv bir di-

yarı sanki o ucundan bu ucuna seyr edən şairin bu yüksəklikdə eşitdiyi səs isə yalnız və yalnız şalələlərin, qar uçqunlarının səsi, quşların bayram təranəli cəh-cəhidir. Şair əlvan rənglərlə nəqş olunmuş bu mənzərələrdə bütün Qafqazı oxucuya təqdim edir; sanki bu, bunların hamısı məğrur Qafqazdır, – deyir. Bunun kimi “Uçqun”, “Kazbekdə bir monastır” şeirlərində Qafqazın sərt təbiəti, nəhəng təsir qüvvəsi, şairin coşqun, emosional hissi-həvəsi, həyəcanı duyulur. Puşkin “Ruslan və Lyudmila” poemasının epiloqunda yenə “Qafqazın məğrur zirvələrini” yada salır; onun bakir və şahənə təbiətini anır. Puşkinin Qafqaza həsr etdiyi şeirlərinin başdan-başa hər biri ayrılıqda, həqiqətən, şairin mənzərə lirikası nümunələridir. Təbiət təsvirlərini əslində olduğu kimi əyani verməklə, şair bir çox hallarda onları öz fikirlərinin və ovqatının, habelə, onu məşğul edən ictimai ideyaların ifadə vasitəsinə çevirə bilirdi. Bundan ötrü o, ətraf aləmdən elə təbii hadisələr alıb götürür ki, özlüyündə şairanə təsvir üçün sanballı obyekt olmaqla bərabər, həm də ictimai həyatın müəyyən cəhətləri ilə müqayisələr aparmaqdan ötrü də yararlı material olmağa xidmət edirdi (1987, стр. 138). Bir çoxları “Qafqaz” şeirində sətiraltı mənə aramışlar; [xüsusən, birinci misra: Qafqaz altımdadır [Кавказ подо мною...] sözlərilə azad Qafqazın artıq əsarət altına düşməsinə işarə olduğunu düşünmüşlər. Lakin bu heç də belə deyildi; bunu başqa dəlillərə ehtiyac duymadan da göstərmək olar: şeirin sonunda şair açıqcasına çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin azad qafqazlı təbiəti ilə tutmadığını göstərirdi. Məhdud qanunların bu azadəliyi sıxmasını, bu hökmlər altında xalqların məğrur ruhunun əzilib inləməsinə, yad qüvvələrin onun sərbəstliyinə ağırlıq gətirdiyini çatdırırdı. Təəssüf ki, belə bir sonluq qaralama vərəqlərdə qalmış, şeirlə birlikdə çap olunmamışdır. Qafqaza ayaq basdığı andan bu diyarın zəngin təbiəti qədər də müxtəlif çeşidli əhali tərkibi bu rəngarəng çalarda möhtəşəm türk-müsəlman qatının nəzərəçarpacaq dərəcədə üstünlüyü onun diqqətini cəlb edirdi. Tiflisdə Türk hamamından və hamamçıdan vəcdlə danışır; yolboyu üstü möhürlü-tamğalı müsəlman məzarlıqlarından, Peterburqa getməkdə olan səfir heyətindən, artıq Ərzurum altında Qarabağlılardan, Şirvanlılardan bəhs etdiyi yerlər bizə bunu söyləməkdədir. Qafqazın tarixi, təbiəti, insanları [çərkəzlər, osetinlər, türklər, gürcülər, ermənilər, kalmıqlar, kazaklar]; ayrı-ayrı adamlarla görüşü – Hərbi Gürcüstan yolunun tikintisində gördüyü əsir türklər, Azərbaycan şairi Fazil xan Şeyda, Qacarlar şahzadəsi Xosrov Mirzə; şairin Qriboyedovun Tehrandan gətirilən cənazəsi ilə qarşılaşması, tez-tez sərhədlərdən sərhədlərə adlaması, “bir sıra yerli xalqlar, o cümlədən çərkəzlər barədə odlu-alovlu məşhur monoloqu və s. güclü epizodlarla eyni vaxtda haradasa lap yaxında döyüşlərin getdiyini duyursan” (Гаджиев, стр. 106). Şair Şimali Qafqazda böyük nüfuza malik olan çərkəzlərə ayrıca bir diqqət və maraq nümayiş etdirir: “Çərkəzlər Quran vaizlərinin yaydıqları fanatizmə uymuşdular. Onların arasında Qafqazı rus hakimiyyətinə qarşı ayağa qaldıran, fəvqəladə bir insan olan, nəhayət, bizim əlimizə keçən və Solovetski monastırında ölən Mənsur fərqlənirdi. Qafqaz özünün xristian missionerlərini gözləyir [“Ərzuruma səyahət”, I fəsil]. Şairə görə, Rusiyanın Qafqaza yiyələnməsi, demək olar ki, başa çatıb; odur ki, bu ölkələrin xristianlaşmasına başlamaq vaxtıdır. Puşkinin bu ecazkar diyarla tanışlığı və şairanə duyğularının üzərinə başlamaqda olan, lakin nə zaman bitəcəyi bilinməyən müharibə kölgə salırdı; o nəyə baxmalı idisə də, savaşıq, istila prizmasından onu seyr etməli idi. Belə ki, Puşkinin çərkəzlər haqqında da bir növ planlı, düşünülmüş, eyni zamanda üstüörtülü fikirlərini onun “Ərzuruma səyahət” əsərindəki qeydləri geniş miqyasda təqdim edir: ümid etmək olar ki, Qara dənizin Şərqi diyarlarını əldə etməyimizə çərkəzlərin Türkiyə ilə ticarətdən əllərini kəsmək olar; bu onları bizimlə yaxınlaşmağa məcbur edər... Bu məsələlər, şairin narahat polemikaları “Ərzuruma səyahət” əsərində geniş qoyulmuşdur. Məhz bunlara görə də Puşkinin qələmindən çıxan əsəri tək-cə müəllifin yaradıcılığında deyil, həm də rus nəsrinin ilk realist nümunəsi saymaq olar. Beş fəsildən ibarət “Ərzuruma səyahət” əsərinin Qafqaz ölkələrindən bəhs edən ilk iki fəslə Qafqaza həsr edilmiş etnoqrafik oçerklərdən ibarətdir. “Odur ki, həqiqətən Qafqaz haqqında Puşkinin realist özəlliyə malik “Ərzuruma səyahət” və “Tazit” əsəri mövzu genişliyinə görə yerli xalqların həyatı, məişəti, adətləri, mədəniyyəti, ətraf aləm, təbiəti haqqında yeni səhifələr açmaqla əsl Qafqaz ensiklopediyası oldu” (Гаджиев, стр. 128) kimi fikirləri təsdiq etmək lazım gəlir. Heç təsadüfi deyil ki, şair xalqların azad ruhuna, onun müstəqillik amallarına bir qədər yaxınlaşmağa çalışır; məftunluqla bu yerlərin tarixinə və qəhrəmanlıqla dolu keçmişinə işıq

tutur, bu tarixlə səsleşən yer adlarına böyük maraq nümayiş etdirir; sonralar “gürcülüşdürilən” və bununla Mtkvari adlandırılan Kür çayından, məğrur və əzəmətli Kazbek dağından, Elbrusdan, coşqun, dar yarıqlarla qısdırılaraq sıxışdırılmış dəli Terekdən vəcdə gəlir... Puşkinin Qafqaz haqqında fikirlərindəki ikili məqama fikir verilməlidir; bunlardan birincisində şair Qafqazla yaxınlaşmanı, yəni Rusiyanın onu öz himayəsinə almasını mühüm və vacib sayır. Fərqli münasibəti ifadə edən digər məqamlar isə şovinist xarakterli çıxışlarıdır. Bu ikili münasibət isə rusların Qafqaz xalqlarına, bu ərazinin türk-müsəlman əhalisinə tarixi münasibətlərini, məqsəd və məramlarındakı ziddiyyətli istiqamətləri ifadə etməkdədir. “Qroza Kafkaza”, “Sfinks” [Yermolov haqqında], “pilkuy Sisiyanov”, “biç Kavkaza” [Kotlyarevski] kimi Qafqazı istila edən generallar barədə epitetlərin görünməsi bu ideya ilə səsleşirdi. Puşkinin Qafqaz haqqındakı düşüncələri çar mütləqiyyətinin müstəmləkə planları olan “Qafqazın fəth edilməsi” siyasətinə uyğun gəlir. Puşkin də müasirləri kimi, o cümlədən Qriboyedov və dekabristlər, eləcə də Lermontov, hətta çarizmin siyasətinə açıq düşmən mövqeyində dayanan Polejyev kimi Qafqazın Rusiyaya birləşdirilməsi ideyasının tərəfdarı idilər. Şair bununla Qafqaz xalqlarının yalnız güclü dövlət olan Rusiya ilə ittifaqda özünün dinc yaşayışını tapa biləcəyinə, rus xalqı ilə dostluqda, onun böyük, köklü mədəniyyəti ilə qovuşmada inkişaf yoluna çıxacağına inanırdı (1987, c. 31-32). Bir tərəfdən isə istilaçı generalları vəsf edir; bu mənada Qafqazın, habelə, Azərbaycanın işğal olunmasında iştirak edən Kotlyarevskini tərənnüm edən misraları çox diqqətçəkicidir:

*Ah! Kotlyarevski, Qafqazın qənimini
Qəhrəman! Səni vəsf edirəm mən.
Hara çarpdınsa aman vermədən
Sənin gəlişin qara azar kimi
Qırıb məhv eylədi qəbilələri.*

Xaraktercə daha humanist olan şair Vyazemski şairdən – bu “istilaçı” nəğməkardan bərk incidi. O, Puşkinin ən sadıq dostu idi; buna baxmayaraq, bu ürək dostundan ürəyi qırıldı. A. Turgenevə [dekabristə] yazdığı məşhur məktubunda gileylərini dilə gətirirdi: “Poeziya – cəlladların müttəfiqi ola bilməz...

...Şairin Qafqaz ölkələrinə ilk dəfə gəlişi Yermolovun burada hakimiyyəti illərinə təsadüf edirdi; Puşkin bu diyara qədəm basarkən hakimi-mütləq Yermolovu – rus çarının canişinini və Qafqazda döyüşən Əlahiddə Qafqaz korpusu komandanını bir qəhrəman kimi mədh edir. Aleksey Petroviç Yermolov Vətən müharibəsinin [1812] əfsanəvi qəhrəmanı, Qafqaz xalqlarının əllad kimi bir ad çıxarmışdı [Qafqazda xidmət illəri, 1816-1827]. O, bu azad diyarı ram etməkdən ötrü bütöv aulları, kəndləri yandırıb yer üzündən silirdi; heç nəyə baxmadan qorxu yaratmaqdan ötrü nəsil başçıları, Qafqaz ellərinin nüfuzlu kişilərini edam etdirir, dinc əhalini qılıncdan keçirirdi. Şairin onu bir qəhrəman kimi “Təslim ol Qafqaz: Yermolov gəlir”, – deyər vəsf etməsi tərəqqipərvər rus yazıçılarının böyük bir qismini ondan incik salmışdı. Lakin ikinci gəlişi ağır müharibə çağlarına düşən şair indi başqa cür düşünür. Oryol altında yolundan xeyli kənara çıxıb bu əməkdar sərkərdəni, təqaüddə olan əski generalı ziyarətə gedir, lakin o, bu görüşdən daha məmnun deyil. Onu sıxan bu qoca hərbiçidə müşahidə etdiyi qeyri-səmimilikdir. “Kabinetinin divarından onun Qafqazdakı hakimiyyəti dövrünü xatırladan şaşka və xəncərlər asılmışdı...” Şair bunu detalları ilə xatırlatmasa da, gözlərimiz önünə Qafqazı dar ağacları, yanğınlar, qırğınlar vasitəsi ilə “ram etmək” istəyən qəddar çar canişini Yermolov gəlir. Lakin şairin istilaçı hərbi adamından seçilməyən fikirləri, ehtiraslı şovinizminin üzərinə illər ötdükcə soyuq su çilənmişdir. Bu baxımdan fikirlərimizə aydınlıq gətirəcəyini güman etdiyimiz “Ərzuruma səyahət”in nəşrinə daxil edilməyən, əsərin əlyazma variantında saxlanan belə bir epizod da maraqlıdır: şair yolda onu ahənrüba kimi özünə çəkən coşqun Tereki seyr etdiyindən ləngiyir və mühafizəçilərindən bir qədər geri qalır. Ona doğru qaçan əsgər şairi tələsdirərək:

- Durmayın, zati-aliləri, öldürərlər... dedikdə şair:
- Nəyə görə?
- Elə-belə, heç nədən, öldürərlər, vəssalam. Ətraf hamısı düşmənlərdir.

- Düşmənlərdir? Kimin?
- Necə yəni, kimin? Bax indi sizə atəş açarlar, onda bilərsiniz kimin düşmənləridir.
- Deməli, onlar mənim, həm də sənin düşmənləridir?
- Zati-aliləri, anlaşılmaz danışırsınız...

Əsgərə öyrədici məramını açmağın çətinliyini başa düşən Puşkin onun haradan olduğunu xəbər aldıqda o, Ryazandan olduğunu xəbər verir. Onda şair əsgərə: - Bax, bu dağlılar sənin kəndində olmuşlarmı? Sənin evini yandırmışlarmı? – deyər sorur. Bu xoşagəlməz söhbətin təhlükə saçan məğzina gəlib çatdıqlarını başa düşən müsahibi ondan uzaqlaşmağa çalışır: Allah bağışlasın, siz elə danışırsınız ki..., – deyib gedə-gedə əlavə edir: zati-aliləri, bizim xidmətimiz belədir...

Bu sətirlərin əsərin nəşri zamanı niyə kənarında qaldığı aydın olur. Çarizmin Qafqazda istilaçılıq müharibəsinin əsl siması bu dialoq vasitəsi ilə açılırdı. “Qafqazın dincliyinə toxunmayın, bu dünyanın cənnətini də Fərat sahillərində aramayın”, – deyər ömrünün 8 ilini bu diyarda keçirən rus ordusu zabiti şair Bestujev-Marlinski yəqin bu cənnətin məhz Qafqazda ola biləcəyini nəzərdə tutub yazırdı (1987, стр. 14). Bu qayğılar böyük və dərin münasibətlər doğurmaqda idi.

Rus ədəbiyyatına ekzotik Qafqaz əsrarəngizliyi ilə dolu mövzular, süjetlər köçürülməyə başlamışdı, deyər neçənci dəfə təkrar etsək də, Qafqaz həqiqətən, bura gələn sənətkarların “Avropalaşan” Rusiyadan, xüsusən, coşqun paytaxt həyatından, onun şən əyləncələrindən ayrılaraq uzaqlaşdırılan, tənhalıq arayan, həm də tənhalığa məhkum olunmuş azad ürəklərin duyğularına dirilik gətirir, onların yaradıcılıq fantaziyalarını coşdururdu. Daha çox bədii xarakter daşıyan bu yazılarda hətta mövzular özü xarakterinə görə Şərqli olur, özlərinin kədəri və dərin psixoloji motivləri ilə rus ədəbiyyatının digər nümunələrindən seçilirdi. Şərq hikməti, aforizm, Şərqdən əxz olunan gözəl hissələr: vəfa, etibar, qonaqpərvərlik, səxavət, dostluq... uzaq ölkələrin ərməğanları qədər qiymətli, eyni zamanda maraqlı təsir buraxırdı... Puşkinin dilindəki rus ədəbi dilində möhkəm mövqeyə malik türk sözləri ilə bərabər, yeni – şairin əsərlərində Qafqaz ölkələrindən əxz etdiyi yerli türk sözləri: *çinar, tanqa, çixir, bairan* [bayram], *kumis, kibitka, çadra, amanat, duxan, çurek, şeptala, abaz* [abbasi], *katır, burduk, papax, burka, kunak, şaşka, naqayka* [qamçı “noqay” sözündən], *aul, saklya, uzden* [başçı], *arkan, bulat* [polad qılınc mənasında], habelə bu diyarın coğrafiyasını əks etdirən: *Kuban, Tatartuba, Terek, Gərgər, Gümrü, Ananur, Qarabağ* [Qarabağ atı, Qarabağ şərabı], *Bozabdal, Arpaçay, Daryal, Araz, Kür, Beştav, Daryal, Minaret* [kənd adı], *Kobi, Kazbek, Kaspi, Çatırdağ, Elburus...* çox ehtimal ki, rus oxucuları bu sözləri böyük əksəriyyətlə ilk dəfə Puşkin vasitəsilə eşitdilər. Şair rus oxucularına bu diyarın indiyədək həmin cəmiyyətdə eşidilməmiş yerli adlarının da mənasını çatdırmaq istəyirdi. Belə ki, Daryal dərəsinin füsunkar gözəlliklərinə valeh olmaqla yanaşı, onun adının da izahına girişir; şair, sözün bir çoxlarının çariça [bəzilərinə isə yolkəsən qadın] Darya adından törəndiyini iddia edənlərdən fərqli olaraq, bu lüğəvi vahiddə aşkarca görünən, fəqət bilərəkdən görməməzliyə vurulan dər “qarı, darvaza, alaqarı”; yal “yamac, dağətəyi” sözlərini görür, dağların döşündəki [dağ yalındakı] bu keçidin öz müstəsna relyefi ilə uyarlıq təşkil edən əsl məntiqli mənasını oxucularına çatdırır. Eləcə də bunun kimi Tiflis adının həqiqətən tiflis+qalar sözündən formalaşması barədə şairin yozumları da diqqəti çəkir. Qafqazda rus hakimiyyətinin ilk çağlarında adı dəyişdirilib Vladıqafqaz qoyulan tarixi məntəqənin əski yerli adını işlədir: Biz Vladıqafqaza – dağların ön qapısı olan keçmiş Kapkaya yetişdik. [Ərzuruma səyahət, I fəsil] Belə nitq detalları təbiiliyi artırmağa, qorumağa kömək edirdi. Şairin işlətdiyi bu qəbildən olan bütün sözlər ekzotik məqsədlərlə əlaqədar işlədilmişdir. “Çünki başlıcası yerli və milli cizgiləri [siyasi həyat tərz, məişət həyatı, mərasimləri] ilə bağlı olan ekzotik leksikadan istifadə sırf dil tələbatı ilə deyil, mövzu ilə, nitq şəraiti ilə bağlı olur (Крысин, стр. 39-40). Odur ki, ekzotik leksika müxtəlif xalqlara aid etnik anlayışları yaxınlaşdırın linqvistik vasitələr kimi maraq doğurur. Bu əlaqələrin güclənməsi səbəbilə rus dilində yazılan bədii əsərlərdə bu mühtədən çıxıb yayılmağa başlayan Türk mənşəli sözlərin axınına da sürətləndirdi. Qafqazlarla birbaşa münasibət sırasında keçən bu sözlərin tərkibi dərhal ardınca Aleksandr Qriboyedov, Bestujev-Marlinski, Mixail Lermontov, Aleksandr Polejyev, Yakov Polonski, daha sonra Lev Tolstoy, Maksim Qorki-

nin; XX əsrin başlanğıcından isə Bunin, Bryusov, Balmont, Mayakovski, Yesenin, Pasternak, Aseyevin işlətməyə başladığı türk sözlərilə daha da zənginləşib artdı. Bunlar rus ədəbi dilində möhkəm və sabit yeri olan ümumi türkiyəmlər sırasında ilk çağlarda tamam yeni görünsələr də, tədricən rus oxucularının anladığı və nəhayət, ədəbi dilin tərkibində tam vətəndaşlıq hüququ qazanan lüğəvi vahidlərdən oldular. Puşkinin qarşılaşdığı Qafqaz mühiti türkcə ünsiyyət quran bir mühit idi; cəsarətlə demək olar ki, bu zaman Qafqazın ümumanlaşma vasitəsi – türk dili idi. 1829-cu ilin avqustunda Puşkinlə Tiflisdəki görüşdə iştirak edən rus ordusu zabiti K.Sabostyanov həmin ziyafət axşamını belə təsvir edir: Тут была зурна и тамаша и лезгинка и заунылая персидская песня и ахало и алаверды и якуш ол и... (Шадури, стр. 68) Qafqazla bağlı həyatın, məişətin, xüsusən, insanların özünün bütün koloriti, bütün xarakteri ilə verilməsində bu yerli sözlər digər vasitələrdən seçilir. Məhz bir növ şairin bəhrələndiyi Şərqi ənənəvi, ədəbi məhəbbət rəmzi olan “gül-bülbül” mövzusu 1820-ci ildən rus ədəbiyyatına keçərək rus məhəbbət lirikasının ayrılmaz hissəsi oldu (Гаджиев, стр. 165).

*В безмолвии садов, весной, во тьме ночей
Поэт над розою восточный соловей...*

Puşkinin müasiri Aleksey Koltsov “Bülbül” şeirində [1831] yazırdı:

*Пленившись розой, соловей
И день и ночь над ней;

Но роза молча песням внемлет,
Невинный сон ее объемлет...*

Puşkinin coşqun lirikası könuəllərdə əks-səda verdi, ilham çeşmələrini coşdurdu və belə “əks-sədalar” istənilən qədər oldu. Puşkinin şeir qafiyəsinə xan-koran [və ya al-koran]; Vostok-prorok-pesok-skaçok-platok-oqonyek; rozı-slezı; qarem-Edem; qarema-Zarema (Гаджиев, стр. 95-97) əlavə olunan qafiyələr tezliklə şairin müasirlərinin şeirlərini də bəzədi. Şairin işlətdiyi “çərkəz gözlü”, “çərkəz qızı” [çerkeşenka] tərkibləri “Qafqaz əsiri” poeməsindən sonra metaforaya çevrilmişdi və bir çox müasirləri kimi, Puşkin özü də bu ifadədən tez-tez istifadə edirdi; zorla uzaqlaşdırıldığı paytaxt həyatından, alışıdığı dostlarından ötrü darıxan şair, sürgün olunduğu Kişinyovdan qardaşına yazırdı: “...Mənə çərkəz qızı İstominadan [şairin müasiri rəqqasə – müəll.] yaz ki, onun arxasınca Qafqaz əsiri kimi sürünürdüm”. “Puşkinin “çərkəz qızı” rus poeziyasında Şərq gözəlliyinin ənənəvi sinoniminə çevrildi və milli mənsubiyyət bildirən bu söz – kamil qadın gözəlliyinin simvolu kimi dərk edildi” (Гаджиев, стр. 84). Bunun kimi onun şeirlərində və “Yevgeni Onegin” əsərində “Leyla” adı görünməyə başlayır: От меня ввечер Лейла/Равнодушно уходя вə ya Я тень зову/Я жду Лейлу вə s. məqamlarda “Leyla” adı sevgili, məşuqə obrazlarını ifadə edir. Bu səfərlərdən sonra Puşkinin dilində Şərq koloriti daşıyan “təravətlidir cənub çöllərinin çiçəkləritək”, “əzizdir, sevimlidir xoş salam kimi”, “gülərüzlüdür dost baxışlarıtək” sayaq etnoqrafik məzmunlu ifadələr özünə yer tutur. Şübhə yoxdur ki, Qafqaz diyarının əzəmətli obrazını rus ədəbiyyatına bir hadisə, bir tapıntı olaraq qazandıran məhz Puşkin olmuşdur.

Nəticə / Conclusion

Qeyd etdiyimiz kimi, şair Puşkin Qafqaz xalqlarının azad ruhuna, onun müstəqillik amallarına yaxınlaşmağa çalışır; məftuni bir həyəcanla bu yerlərin tarixinə və qəhrəmanlıqla dolu keçmişinə işıq tutur, eyni zamanda bu tarixlə səsləşən yer adlarına, türk sözlərinə böyük maraq nümayiş etdirir. Qafqazlarla get-gedə güclənən birbaşa münasibət sırasında Qafqaz mövzuları şair Puşkinin ardınca dərhal Aleksandr Qriboyedov, Bestujev-Marlinski, Mixail Lermontov, Aleksandr Polejayev,

Yakov Polonski, daha sonra Lev Tolstoy, Maksim Qorkinin; XX əsrin başlarından isə Bunin, Bryusov, Balmont, Mayakovski, Yesenin, Pasternak, Aseyevin qələmilə daha da zənginləşdirildi və bu ölkələrdən keçən türk sözlərinin tərkibi işlətməyə başladıkları yeni-yeni türk sözlərilə daha da güclənib artdı. Beləliklə, rus ədəbiyyatında Qafqaz tezliklə yeni mövzular, süjetlər, həm də yeni ilham mənbəyinə çevrilirdi və tezliklə də rus ictimaiyyətinə çatdırılmaqla əski Şərqi məlumatların üzərində yeni məlumatlar əlavə edərək, rus mühitində təsirli, güclü intibah doğururdu. Bu diyarın qocaman və rəngarəng çalarlı mədəniyyəti tərəqqipərvər rus ziyalıları tərəfindən yüksək dərəcədə qəbul olunaraq əxz olunurdu. Bu təzəlik – rus ədəbiyyatının qədim ənənələrindəki yeniləşmə və yeni məcraya girən siyasi-ictimai münasibətlərin daimiliyində artıq hər zaman özünü büruzə verməkdədir.

Ədəbiyyat / References

- Крысин, Л. (1968). *Иноязычные слова в современном русском языке*. Москва: Наука.
 Белинский, В. (1974). *Избранные статьи*. Саратов.
 Гаджиев, А. (1982). *Кавказ в русской литературе первой половины XIX века*. Баку: Язычы.
 Гаджиев, А. (1989). *Вокруг Пушкина*. Баку: Язычы.
 Пушкин, А. (1987). *Сто стихотворений и десять писем*. Москва: Молодая гвардия.
 Шадури, В. (1966). *Пушкин и грузинская общественность*. Тбилиси.
Шумит Арагва предо мной. (1987). Тбилиси: Мерани.

Тюркская среда Кавказа и тюркские слова в творчестве А.Пушкина

Минаханым Нуриева

Доктор филологических наук

Азербайджанский государственный педагогический университет

E-mail: profmris@gmail.com

Резюме. В статье говорится о противоречивых мыслях, возникших в сердце поэта во время визитов Пушкина в кавказские страны: уважении, которое он оказал генералу-захватчику Ермолову, сжигавшему при первом своем приезде целые деревни и села, чтобы подчинить себе эту свободную землю, в то же время о его вере в то, что русские принесли кавказским народам культуру и освобождение, высечено сильными, запоминающимися строками. Однако тяжелые последствия колонизации, которые поэт увидел на Кавказе во время русско-турецкой войны 1829 года, опрокинули его мысли о доблести и победе русской армии, которые он восхвалял. Наряду с этим, в творчестве поэта, понимавшего Кавказ как источник вдохновения, появляются тюркские слова, имеющие прочные позиции в русском литературном языке: чинар, танга, чихир, папах, кунак, чурек и др., и десятки таких слов русские читатели впервые слышали через Пушкина.

Жизнь и деятельность великого русского поэта Александра Сергеевича Пушкина (1799-1837) были тесно связаны со странами Кавказа. Поэт очень бережно и трепетно относился к жизни, истории и культуре кавказских народов; Кавказ был его неисчерпаемой темой. Пушкин внес великолепный образ кавказской земли в русскую литературу как явление и открытие.

Ключевые слова: Кавказ, Пушкин, тюркские слова, русская литература, война, черкес